

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

VƏLİYEVƏ MEHRİBAN HİDAYƏT QIZI

**“KITABI - DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN STRUKTUR MODELƏRİ**

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2011

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: R.C.Məhərrəmov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: Q.Ş.Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Q.A.Abdullayeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan MEA Füzuli adına
Əlyazmaları İnstitutu

Müdafiə “_27_” _sentyabr_ _2011_ -cu il tarixdə saat “_____”
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri
doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən dissertasiya
Şurası (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 3701143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının Elmi katibi,
Filologiya elmləri doktoru, professor**

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Xalqımızın və dilimizin tarixini yaşadan qədim və möhtəşəm abidə kimi «Kitabi - Dədə Qorqud»un dili haqqında bir çox əsərlər yazılmışdır. Bu tədqiqatlarda dastanın dilinin fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına daha çox diqqət yetirilmişdir. «Kitabi - Dədə Qorqud»da işlənmiş rəngarəng cümlə tiplərinin, xüsusilə də mürəkkəb cümlə növlərinin digər yazılı abidələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin (eləcə də başqa Oğuz dillərinin) sintaktik quruluşunun tarixi təkamülü haqqında dəqiq və obyektiv elmi nəticələr əldə etməyə zəmin yaradır. Dastanın dilində mürəkkəb cümlə sistemini ətraflı öyrənməklə dilimizin sintaktik quruluşunun mühüm bir sahəsinə - mürəkkəb cümlə sintaksisi, onun təşəkkül, formalaşma və inkişaf tarixinə dair aydın və əsaslı təsəvvür əldə etmək mümkündür. Bu cəhətlərə görə «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanının dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin kompleks şəkildə tədqiqi faydalı olub öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin struktur və semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Bunun üçün aşağıdakılar məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur:

- dastanın dilində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin tədqiqi vəziyyətini araşdırmaq, söylənmiş fikir və mülahizələri ümumiləşdirmək;

- tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik fərqlərini nəzərdən keçirmək və dilimizin müasir səviyyəsi ilə fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq;

- tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələrin rolunu aydınlaşdırmaq;

- tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələrinin (birləşdirmə - zaman, ardıcılıq, səbəb - nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma) inkişaf səviyyəsini müasir dil səviyyəsi ilə müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirmək;

- tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələri (intonasiya, bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilçi, qəlib və qarşılıq sözlər, ədatlar və s.) tədqiq etmək;

- budaq cümlələrin hər birini struktur tiplərinin inkişafı baxımından nəzərdən keçirmək;

- qarışıq tipli mürəkkəbləşmiş tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişaf səviyyəsini izləmək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dastanın dili Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin təşəkkülü və ilkin inkişafı dövrünün dili hesab olunur. Odur ki, dastanın dilinin hərtərəfli tədqiqi ədəbi dilimizin min il əvvəlki vəziyyəti haqqında təsəvvür yaradır. Mürəkkəb cümlə sintaksisi isə dilin qrammatik quruluşunun ən mühüm göstəricilərindən biridir. Abidədə işlənmiş tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş və məna xüsusiyyətləri, onların komponentlərini əlaqələndirən vasitələr, mürəkkəb cümlə sintaksisinin ümumi səviyyəsi ilk dəfə bu dissertasiyada ətraflı araşdırılmış, dilimizin sintaktik quruluşunun müasir səviyyəsi ilə müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi - nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı ən qədim nümunələr əsasında yazıldığından tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələrin ilkin vəziyyəti, mürəkkəb cümlənin struktur tipləri, mənası və inkişaf səviyyəsi barədə nəzəri fikirlər söylənmişdir.

«Kitabi - Dədə Qorqud» həm də ümumi türkoloji əhəmiyyət kəsb etdiyi və burada qədim leksik, frazeoloji və qrammatik xüsusiyyətlər mühafizə olunduğu üçün bu tədqiqat əsəri türk dillərinin tarixi qrammatikalarının hazırlanmasında, Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində faydalı bir mənbə ola bilər. Əsərdən ali məktəblərdə dil tarixi ilə bağlı kursların aparılması üçün də qaynaq kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanının dilidir. Yeri gəldikcə sonrakı dövr abidələrindən, müasir dildən nümunələr verilmiş, müqayisələr aparılmışdır. Əsas tədqiqat predmeti isə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr, onların tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr, tabesiz mürəkkəb cümlədə məna əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr, onların mənası və struktur tipləridir.

Tədqiqat işinin metodları. Dissertasiyada təsviri və tarixi - müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

İşin aprobeiasiyası. Dissertasiya AMEA - nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Müəllifin mövzu ilə bağlı beş məqaləsi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Əsər «İşin ümumi səciyyəsi», «Giriş», iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

«Giriş»də «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarında mürəkkəb cümlələrin tədqiqi tarixi araşdırılmış, mürəkkəb cümlənin quruluş və məna xüsusiyyətlərinə dair başlıca tədqiqat əsərləri nəzərdən keçirilmiş, bu problemlə bağlı deyilən ayrı - ayrı fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Bu istiqamətdə ilk tədqiqat işi M.Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur. Onun «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinə həsr olunmuş monoqrafik tədqiqatında ilk dəfə olaraq dastanın sintaksisi və mürəkkəb cümlə məsələləri konkret nümunələr əsasında araşdırılmışdır. Ə.M. Dəmirçizadə dastanların dilində tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin *fonetik vasitələrlə, şəkilçilərlə, bağlayıcı sözlərlə* əlaqələndiyini göstərmiş, mürəkkəb cümlələri qrammatik xüsusiyyətlərinə və bağlayıcı vasitələrin xarakterinə görə 7 qrupa bölmüşdür¹.

Ə.Z. Abdullayev ayrıca bir məqalədə «Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirmiş, abidədə budaq cümlənin on iki növünü təsbit etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu gün işlətdiyimiz əksər tip və qəlibləri artıq dastanın dilində vardır².

T.İ.Hacıyev konkret olaraq mürəkkəb cümlə məsələsindən danışmasa da, dastanların dilinin sintaksisindən bəhs edərkən «Dədə Qorqud» dilinin sintaksisinin müasir Azərbaycan dilinə uyğunluğunu, dastanın intonasiyasının təmiz türk intonasiyası

¹ Dəmirçizadə Ə. M. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: API nəşri, 1959; təkrar nəşr, Bakı: «Elm», 1999.

² Abdullayev Ə. Z. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr.// ADU - nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, №2, Bakı, 1973, s. 61 - 70.

olub, hər cür əcnəbi təsirlərdən uzaq olduğunu xüsusi qeyd etmişdir¹.

Y. Əliyev «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlə məsələsini nisbətən ətraflı şəkildə tədqiq etməyə və abidədə işlənmiş mürəkkəb cümlələrin tiplərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır². Bilavasitə tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz mövzuya aid olduğu üçün həmin əsərdə verilmiş ayrı - ayrı nümunələrin şərhinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bununla bağlı konkret tənqidi mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Q.Ş.Kazımov Azərbaycan dili tarixinə aid iri həcmli tədqiqat əsərində «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlə problemini daha geniş planda nəzərdən keçirmiş, Azərbaycan dili tarixinin ən qədim dövrlərinin öyrənilməsində dastanın sintaksisinin-mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının əvəzsiz rol oynadığını nəzərə çarpdırmışdır³. Dissertasiyada O.Ş.Gökyay, M.Ergin, İ.Z.Burdurlu, T.Tekin, O.F.Sertkaya, S.S.Tezcan kimi türk alimlərinin mövzu ilə bağlı fikirlərinə də münasibət bildirilmişdir. Lakin bütün bu araşdırmalar «Dədə Qorqud»un mürəkkəb cümlə sintaksisi haqqında tam və sistemli təsəvvür yarada bilmir. Buna görə də həmin mövzuya müraciət edilməsi dastanın sintaksisi və bütövlükdə Azərbaycan dili sintaksisinin tarixi təkamülü kontekstində daha diqqətlə öyrənilməsi zərurətini ortaya çıxarır.

«Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri» adlanan I fəsil «Ümumi qeydlər», «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr», «Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri», «Qarıışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr» adlı bölmələrdən ibarətdir. Bu fəsildə

¹ Hacıyev T. İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi - «Elm» nəşriyyatı, 1999, s.161 - 176.

² Əliyev Y. «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində mürəkkəb cümlə, Bakı: «Nurlan», 2004.

³ Kazımov Q. Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 2003.

ilk dəfə olaraq, abidənin dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr sistemli şəkildə araşdırılmış, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı məna əlaqələrinin müasir dil materialları ilə müqayisəli şəkildə təsnifatı verilmiş və fərqli cəhətlər konkret nümunələr əsasında şərh edilmişdir. Burada həmçinin qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin struktur tipləri də nəzərdən keçirilmiş və həmin cümlə tipləri dilimizin qədimliyini və zənginliyini əks etdirən faktlar kimi dəyərləndirilmişdir.

«Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr:

1. **İntonasiya.** Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və qədim əsas vasitə intonasiya olmuşdur. Müstəqil predikativ mərkəzi olan sadə cümlələrin birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyasına çevrilməsində intonasiya müstəsna rol oynamışdır. Bu tipli cümlələr dastanın dilində xüsusilə geniş yer tutur: *Uc toqundi, alca Qanı şorladı, qoynu toldi. Çobanın üçyaşar tana dərindən sapanının ayasıydı, üç keçü tüyündən sapanının qollarıydı* (48)¹.

«Dədə Qorqud»un dilindən aydın olur ki, onun yarandığı, ozanların dili ilə yayılmağa başladığı dövrdə hələ tabesizlik bağlayıcıları o qədər də inkişaf etməmiş, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə *və* bağlayıcısının rolu tam aktivləşməmişdir. Bu bağlayıcı komponentlər arasında daha çox *dəxi, həm* bağlayıcıları ilə birgə işlənir; məsələn: *Böylə degəc, xanum, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi və bir quv anlar dəxi gətürdilər* (37); *Ataya - anaya, qavuma - qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözli yavuqlum vardı.* (59). Həmçinin *həm – həm də, da – də, lakin, ancaq, halbuki, gah – gah da, ya – ya da, yəni* və s. tabesizlik bağlayıcıları tərkib hissələr arasında görünür. Bir sıra bağlayıcıların işlənməsi isə dastanın mətninin yazıya köçürüldüyü dövrlə bağlıdır. Buna görə də bəzi cümlələrin tərkib hissələri

¹ Abidədən verilmiş nümunələr aşağıdakı nəşrdən götürülmüşdür: Zeynalov F., Əlizadə S. Kitabi - Dədə Qorqud, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1988. Nümunələrdən sonra mötərizə arasındakı səhifələr həmin nəşrə aiddir. Digər nəşrlərlə müqayisələr aparıldıqda onlar ayrıca qeyd olunmuşdur.

amma bağlayıcısının köməyi ilə əlaqələnmişdir: *Oğul, baban sağdır, amma söyləməyə qorxudum...* (119).

Boyların dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün *nə – nə, dəxi* bağlayıcılarından da istifadə edilmişdir: *Nə oğlan yenər, nə buğa yenər* (36); *Oğlı - qızı olmıyanı allah - təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız* (34) və s.

2. **Paralelizm.** Tabestz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin paralelizmi də tərkib hissələrin bağlanması müəhim rol malikdir. *At işlər, ər ögünir* (57); *Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz* (31) və s.

3. **Ellipsis.** Digər vasitələrlə müqayisədə ellipsis komponentlərin əlaqəndirilməsi üçün maksimum yığcamlığı təmin edir; məsələn: *Bəg nökarindən, nökar bəgindən ayrıldı* (50).

4. **Mənsubiyyət şəkilçiləri.** Mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaranan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qrammatik cəhətdən bağlılıq daha çox özünü göstərir; məsələn: *Böylə digəc Qaracıq çobanın acığı tutdı, todaqları təbsirdi* (49).

5. **Ortaq üzvlər.** Dastanın dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin bir - birinə bağlanması iştirak edən ortaq üzvlər, başlıca olaraq, tamamlıq və zərfliklərdən ibarətdir: *Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetdi, xanım, görəlmiş, kimlər yetdi* (49).

6. **Xitablar.** Tərkib hissələri xitablar vasitəsilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələr çox zaman sadalama intonasiyası ilə müşayiət olunur; məsələn: *Ünim anlan, bəglər, sözüm dinlə, bəglər* (42).

əñtýð **Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri.** Müasir ədəbi dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında birləşdirmə (eynizamanlı birləşdirmə, ardıcılzamanlı birləşdirmə), səbəb - nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə və qoşulma məna əlaqələri özünü göstərir. «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində də eyni məna əlaqələri mövcuddur.

Áèðëÿøàèðmÿ ÿèààÿèè táááñèç möðÿèèÿá cömëÿèÿr.

Eynizamanlı birləşdirmə. Birləşdirmə əlaqəsinin bu növündə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr *áéíè çàìàí þè÷òñò èèÿ üöäóäèàíüø íèóð, ààùèà çàìàí ÿð*

çèiäy áàø âððèð; тсясян: Ат айаы кцлцк, озан дили чевик олур, ханым! (39).

Abidənin dilində eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsində, əsasən, aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunmuşdur:

1. Tərkib hissələri əlaqələndirən əsas vasitə kimi intonasiyadan: *Qara bağı sarsıldı, düm yürəgi oynadı, qara qıyma gözləri qan - yaş toldı* (72).

2. Ortaqlı üzvlərdən: **Ápéëý äèýýç** Æàðàcûã ÷îàáíúí acûúú tutáú, ñäðäèäðú tÿáñèðäè (53,49).

3. Təkrar olunan üzvün ellipsisindən: Êèmè "îüóè" ääéó, èèmè "ààðtàø" ääéó **äüèäüü** (79).

4. Ortaqlı xitablardan: **Íüóè**, ñàíá îø áàtiàñóí, tÿíóíè äüèüc èÿñmÿñóí (99).

5. Tərkib hissələrinin paralelizmindən: Ñäüäàí ýääýíè ñäü àèóð, ñèèäàí ýääýíè ñè àèóð (64).

6. Mənsubiyyət şəkilçili sözlərin tərkib hissələrdə paralel işlədilməsindən: **Áéàüüm** áàømàã, **éöçèi** éàøiäã ýððmÿäè (33).

Ardıcılzamanlı birləşdirmə. Birləşdirmə əlaqəsinin bu növü də sadalama üsulu ilə qurulur. «Kitabi - Dədə Qorqud»un dili bu cür cümlə modellərinin dilimizdə çox qədim tarixi olduğunu göstərir; məsələn: *Áèà ääèü äðøÿäèèÿð, ñòðäü* (87).

«Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində zaman ardıcılığı əsasında formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri yalnız intonasiya ilə əlaqələnmişdir. Tərkib hissələr arasında birləşdirmə bağlayıcıları görünür: *ßçÿè àèü, éáð ýèçèÿäè* (78). Tək - tək cümlələrdə **daxi** bağlayıcısına təsadüf edilir: *Áäéðÿÿè èñtÿièø, îè äÿðè ààðmüø* (125).

Bir sıra cümlələrdə tərkib hissələrdəki işin ardıcıl zaman üzrə icrasını göstərən zaman mənalı sözlər vardır; məs.: **Ámäè** mÿí ààðäéüm, ýèèí - àèäüüí áäüèüèäéüm, **äíäáí** ñèç ýÿèÿñèç (113).

Səbəb - nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Səbəb - nəticə əlaqəli cümlələrin tərkib hissələri məna bağlılığı və intonasiya vasitəsilə birləşmişdir. Tərkib hissələr arasında bağla-

yıcılar qeydə alınmamışdır; məsələn: *Υβçèièí àäiàüüí îøøàτiüøèàð, éöçèiè àäí áóðèèèø* (91).

Bir sıra cümlələrdə tərkib hissələrin əlaqəsində mənsubiyyət şəkilçilərindən də istifadə edilmişdir: *Äβðτ iüèü ièàí áèðèí àäð-àè, ö÷-è àðèèü* (99).

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Müasir ədəbi dilimizdə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin analiz - sintez və sintez – analiz üsulları ilə qurulduğu müəyyən edilmişdir. Lakin «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində bunların birindən – sintez - analiz üsulundan istifadə edilmişdir. Bu üsulla yaranan cümlələrdə əvvəlki komponent sonrakı komponent vasitəsilə aydınlaşdırılır. Məs.: *Íüóçüí iè èèèèè tÿτàτ áèèèèçèñèéáè - iÿ àèéüðñÿ, ièóðäü* (31); *Ат дяддиляр: Бейряк аты гызын атыны кечди. Ох атдылар: Бейряк гызын огын йарды* (55).

«Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcısızdır.

Qarşılaşdırma ədaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin hər iki məna növü – ziddiyyətə görə və qarşılaşdırmaya görə növləri dastanın dilində mövcuddur; məs.: *Äü ñàãàèèèó áàááí éáíúíà ààðäüí, çáí àäðτÿè. Äü áèð-ÿèèè àíàí éáíúíà ààðäüí, çáí àäðiÿè* (82) və s.

Dastanın dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən əsas vasitə intonasiyadır. Müəyyən hallarda *amma, yoxsa* bağlayıcılarından istifadə edilmişdir; *Qazan geri evin yağmalatdı, amma Taş Oğuz bilə bulunmadı* (123); *Üöiÿðè iüøè àτàäàimü ÿβðÿð, ðÿðÿÿÿð, éiðñà àτàèèð iüøèäàimü ðÿðÿiðð?* (69) *в*я с.

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. «Bu xarakterdə olan məna əlaqəsi həm tabesiz, həm tabeli mürəkkəb cümlələrdə, həm də abzaslar arasında özünü göstərir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərkib hissəsinə əlavə məlumat şəklində ikinci bir komponent qoşulur ki, bu da birinci komponentlə əlaqədar

olaraq meydana çıxır»¹. «Kitabi - Dədə Qorqud» un dilində qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr intonasiyanın köməyi ilə yaranır: *Áëëàù - tÿàèà ñàíà áèð iüüè áâðmèø, tótà áâðñöí!* (54); *Ãàððà fííéó èàòÿðÿ àt äÿiÿðÿm, èøømè ñÿí íàðð!* (96).

Azərbaycan dilçiliyində bir sıra hallarda qoşulma konstruksiyalardan bəhs olunsa da, qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr az öyrənilmişdir. Bunun bir səbəbi də həmin cümlənin tam təşəkkül tapmaması ilə bağlıdır. Bu cəhət «Kitabi - Dədə Qorqud»da da özünü göstərir. Məsələn, dastanda işlənmiş *İÿðÿ, ñàáàù øàùèíèÿðè àè, øÿèâtcÿ àâà áéíÿèèm.* (116); *ÿÿèöí Áàçàíü áòéóààí ÷üâððóí, áèçè ðÿñèí* (117) – *кими ѱцмлялярин «...öÿðèèá ùèññÿÿðè àðàññüíá éé ááüèàéúçüññüíü àðtúðmàçèà ùÿmèí çòíèÿÿðè mÿñÿä áóçàä çòmèÿèè tàááèè mòðÿèèÿá çòmèÿ èèmè äÿ äÿðè àtmÿè íèàð»*². Bu tip konstruksiyaları tabesizdən tabeli mürəkkəb cümləyə keçid yolunda olan cümlələr kimi də qəbul etmək olar.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Dastanın dilində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə çox az işlənmişdir. Müəyyən nümunələrdə bağlayıcı olmadan cümlədə bölüşdürmə mənası ifadə oluna bilmişdir; məs.: *Ááéðÿè ÿðtöðÿð áùçü éáðÿ óðmàä èñtÿð, áùç ÿðtöðÿð Ááéðÿÿè éáðÿ óðmàä* (55).

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Dastanın dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlələri üç qrupa ayırmaq mümkündür:

- a) tərkib hissələri sadə quruluşlu olanlar;
- b) tərkib hissələrindən biri (və ya bir qismi) sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar;
- c) hər iki tərkib hissəsi mürəkkəb quruluşlu olanlar.

Bunlardan ikinci və üçüncü qrup tabesiz mürəkkəb cümlələr qarışıq tipli, yəni mürəkkəb quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələr hesab olunur. Dastanın dilində ikinci qrup, yəni tərkib

¹ Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV, Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1972, s. 316.

² Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: "Aspoliqraf LTD" MMC, 2004, s. 521.

hissələrindən biri sadə, digəri mürəkkəb cümlə şəklində olan tabesiz mürəkkəb cümlələr daha geniş yayılmışdır. Ümumən, qarışıq tipli, yəni mürəkkəb quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki növü – tərkib hissələrindən biri sadə, digəri mürəkkəb və hər iki tərkib hissəsi mürəkkəb quruluşlu növləri «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində vardır. Ədəbi dilimizin sonrakı inkişafı dövrlərində qarışıq tipin bu iki forması daha da zənginləşmiş, müasir quruluş tipləri ortaya çıxmışdır.

“**Kitabi - Dədə Qorqud**” un dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur - semantik xüsusiyyətləri” adlanan II fəsil “**Baş və budaq cümləni əlaqələndirən vasitələr**”, “**Budaq cümlənin növləri**”, “**Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr**” adlı bölmələrdən ibarətdir.

Bu fəsildə tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələri bağlayan vasitələr sistemli şəkildə araşdırılmış, dastanın dilində müasir dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən əsas vasitələrin: intonasiya, bağlayıcı, bağlayıcı söz və şəkilçilərin tarixən mövcudluğu üzə çıxarılmış, baş cümlədə əvəzlilərin rolu müəyyənləşdirilmiş, müvafiq nümunələrlə təsbit edilmiş və inkişaf səviyyəsi öyrənilmişdir.

Dastanın dilini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, hələ elə bir dövrdür ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə intonasiya aparıcı rola malikdir. Məs.: *Бин дя гоч диляйибдцр, гойуна эиртәтиш ола* (56); *Ö÷ ýöiý äàðtäñóí, Aëëäü ñââëíäëðñöí ñèçè!* (62).

«Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün *kim*, *ki* bağlayıcısından istifadə edilmişdir. Bunlardan *kim* bağlayıcısı daha fəaldır. Statistik hesablamalardan aydın olur ki, dastanın dilində *ki* 57, *kim* 159 dəfə işlənmişdir. Bunların içərisində 130-a yaxın cümlədə *kim* və *ki* bilavasitə mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitə kimi çıxış edir¹.

¹ «Kitabi – Dədə Qorqud»un statistik təhlili. Bakı: «Elm», 1999, s. 53-54; Avni Gözütök. Dədə Korkut Kitabının Süz Dizimində *kim / ki Bağlaçlı Cümlələrin Yeri* // Tədqiqatlar, I, Bakı: «Elm», 2000, s. 45 – 52.

Dastanın dilində *nə, nə qədər, hər kim, kimi, kimün ki, hər nə, hər nə ki, nə yerdə, kimə, anun kim, elə ki, ol vəqt, qaçan* və s. bağlayıcı sözlər budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanması, «budaq cümlə + baş cümlə» quruluş tipinin yaranmasında aparıcı rola malikdir: **Üyð êèi** éâmyäè, **îë** Ààçàì òàtóíüâüð (88); **Áíóí êèi** îüèü - âûçú îëmóèà, tÿíðè - tÿàèà **àíü** ààðüàéúáàóð, áèç äÿðè ààðüàððúç (35); **Êèmöí êè** îüèü - âûçú éíã, ààðà îtäüà áííáóðúí... (34)

-*Sa, -sə* şəkilçisi dastanın dilində son dərəcə fəal olub, bağlama vasitəsi kimi, *kim* bağlayıcısı ilə müqayisə oluna bilər və hətta ondan da işləkdir. Hiss olunur ki, bu şəkilçinin «Dədə Qorqud»a qədər böyük tarixi vardır və «Dədə Qorqud»un təşəkkül dövrü onun son dərəcə fəal işlək dövrüdür.

Budaq cümlənin növləri. Möatÿää áóääã cöiëÿñè. Müasir dilimizdə mübtədə budaq cümləsinin iki tipi işlənməkdədir: «baş cümlə + budaq cümlə» və «budaq cümlə + baş cümlə» quruluş tipləri. Bu tiplərin hər ikisi «Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində də vardır.

Bu cür cümlələrdə ən qədim və ilkin bağlayıcı vasitə intonasiyadır: ...íí àèrú éúèäüð, tómnãääüð (94); Ö÷ ýóíäöð, áíèèüüüm éíã (106).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, dastanın dilində də tərkib hissələri intonasiya ilə əlaqələnən cümlələrdə baş və budaq cümlənin yeri dəyişə – budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işləyə bilər. Məsələn: *Ala gözlü oğlun qardaşını andı gedər, aücà éóçèö ýÿèèíóí äbíäÿðÿmÿç, sèçÿ mÿèóm îèñóí!* (112).

Bunun səbəbini intonasiya ilə qurulan belə cümlələrdə tərkib hissələr arasında əlaqənin hələ lazımı qədər möhkəm olması, zəifliyi ilə izah etmək mümkündür: «Éítííáñèèà èÿÿ áóðóè-áóúó, üÿÿ áótóí üàèèäðäà áäüèäéúçü þçóíÿ mþùèÿm éáð áäÿ áèèmÿäèèè ö÷óí áóääã cömëÿíèí áàø cömëÿäÿí àñüèüèüüü çÿèöäèð, ííà ýþðÿ äÿ àètóàèèäøüðmää, “éáíé”íè ääüà áéäüí íÿçÿðÿ ÷ðíäüðmää ö÷óí áíàèèèèè tèíäÿ áàø cömëÿ èèmè

t̄ȳöȳēēōē tāīāī ūēññȳ ääñt̄āīēäđūī äēēēīāȳ āȳçȳī áóäää
cöm̄ēȳāȳī ñīīđä ēēöȳim̄ēōäēđ»¹.

Analitik tipdə budaq cümlə baş cümləyə daha çox **kim**, bə-
zən də **ki** bağlayıcısı ilə bağlanmışdır: *Áýýöm̄ēçēī áēđ īüēü
âäđäü, īī äēīü ēüēäüđ ēēm, ßēöñē-äēđēñē öȳäȳđēī ēēmñȳ
äēēm̄ȳç* (60); *Íī äēīü ēüēäüđ ēē, Íúóç ē-ēīäȳī ȳát̄m̄ēō ēäēē* (53).

Analitik tipdə budaq cümlənin baş cümləyə **-mu, -mi, -mu, -
mü** ədatı və intonasiya ilə bağlandığı hallar da vardır; məs.:
Mərə, qavat oğlu dəlü qavat, sana düşər**mi** bitəkəllüf bənim üzəri-
mə gələsən? (64).

Xəbər budaq cümləsi. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin
işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş xəbərini izah edir. «Kitabi - Dədə
Qorqud»un dilində də belədir; məs.: *Bunun müdarası oldur kim,
Qazanı çıxaravuz, anlara bərabər edavüz* (120).

Dastanın dilində xəbər budaq cümləsinin «baş cümlə + bu-
daq cümlə» quruluşlu analitik tipi nisbətən çox işlənmişdir. Xəbər
budaq cümləsinin bu tipinin baş cümləyə intonasiya ilə bağlandığı
hallar var. İntonasiya belə cümlələrdə komponentlərin yerləşmə-
sində bir sərbəstlik yaradır. Yəni qayda üzrə cümlənin əvvəlində
işlənəli olan baş cümlə yerini dəyişə də bilmiş, budaq cümlədən
sonra işlənmişdir; məs.: *Evin yağmalatdığın dəm Taş Oğuz bilə bu-
lunmadı, səbəb oldur* (123). Belə cümlələrdə tərkib hissələr ara-
sında əlaqənin zəifliyi onların tabesiz mürəkkəb cümlələrə yaxın-
lığı üçün əsas rol oynamışdır. Sonrakı dövrlərdə **ki** bağlayıcısının
yerinin sabitləşməsi ilə analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin
işlənmə intensivliyi də artmışdır..

Xəbər budaq cümləsinin «budaq cümlə + baş cümlə» quru-
luş tipinə dastanın dilində az təsadüf edilir.

Tamamlıq budaq cümləsi. Müasir dilimizdə olduğu kimi,
«Kitabi - Dədə Qorqud»un dilində də ən çox işlənən budaq cümlə
növlərindən biri tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə-
lərdir.

¹ Kazımov Q.S. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII
əsərə qədər). Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 2003, s. 525.

yaur, yıldır - yıldır yıldırır (98); *Ápéëý äéýç äûç tàìùäü - áéëäè èè, Ááéðýëäèð* (65).

«Будақ сүмлэ + баş сүмлэ» қурулушту тамамлық будақ сүмлэ баş сүмлэуэ *kimi, kimün, hær nә, nә yerдә, kima, hær kim, anun* бағлайысү сөзлэри илэ дэ бағланмышдыр: *Ýbçöí èèmè tótàðñà, èpíëöí èèmè ñàäýðñý, sән àià ààðüüè* (83); *Èèmöí èè îüèü - äûçü éiã, ààðà îtàüà äííäóðúí...* (34); *Şərabluydim, tuymadim, nә söylədim, bilmədim* (80); *Üýð iy èø îëñà, Æîðäóä àtàéà tàìùøüicà èøëýmýçëýðäè* (31); *Íý éáðäý ñüðüèóð ààðñà, ÷ýëýí àéèèð* (32); *Áíóí èèm îüèü - äûçü îëmóéà, týíðè - týäèà áíü äàðüäèúäáóð, áèç äýðè äàðüäðúç* (35) вэ с.

Öyëéí áóääá cöiëýñè. Дастанын дилиндя тцшащидя едилян тйин будаг сцмляли табели тцряккяб сцмляляр аналитик типя аиддир – «баш сцмля + будаг сцмля» гурулушлудур. Тйин будаг сцмляляри баш сцмляйя яксярян **ким** баьлайысысы иля баьлантышдыр: *Áèí àéüüð äèèýéóäèð èèm, äüñäüà àøtàtùø îèà. Áèí äý äí÷ äèèýéóäáðð èèm, äíëóíà ýèðmýmèø îèà* (56); *Îè þééý äààt ääýèèäèð èèm, ñàíà ýððéíý* (54) вэ с.

Аз щалларда **ки** баьлайысысындан истифады едилтишдыр: *Íýíäýí äýèè, mýíäýí ýöçèè ýð ààðtùäüð èè, ÷üäà mýíømëý ñààäèà?* (79) вэ с. **Kim** вэ **ki** бағлайысылары илэ уапаşı баш сцмляды **ол, юйля** гялиб сюзляриндян, бзяян дя гялиб сюзцн галыбы кити **бир** сюзцндян дэ истифады едилтишдыр.

Çýðöèèè áóääá cöiëýýðè: Түдç áóääá cöiëýñè. Тярз будаг сцмляси баш сцмлядыки щярякятин исра тярзини, ишин неся, ня шыкилды, ня кити вязийятды исра едилдийини билдирир.

Тярз будаг сцмлясинин дастанын дилиндя бир типи – «баш сцмля + будаг сцмля» гурулуш типи ишлякдир. Яввялки будаг сцмля нювяляри кити, тярз будаг сцмляси дя баш сцмляйя яксярян **кит**, бзяян **ки** баьлайысысы иля баьлантышдыр:

Áóüàíúí àéíúíà áèð éómðóã áèëÿ óðäü **kém**, áóüàéú ýþtè
öçÿðèÿ ÷þèöðäè (88); Øþéëÿ ÷àèàéúñ **êè**, èóíáÿäëÿ
tàðtàuäí ïèàñàí (101) və s.

Çamàì áóóää cöìëÿñè. Заман будаг сцмляли табели
тцряккяб сцмлянин мцасир дилитиздякí типлèги дастанын
дилиндя дя özönö эюстярир. Будаг сцмля баш сцмляйя
ашаьыдакы васиҗлярля баьлантышдыр:

а) Вудаг сцмля баш сцмлядян яввял эяляряк она **ки** баь-
лайысысы иля баьлантышдыр; Æàíó àøèÿè öçÿðèíáÿí àðäóðú
áíñúøèäðäü èè, áó müüÿèäÿ òàí Æàçàí éátäè (74).

б) Вудаг сцмля баш сцмлядян яввял ишляняряк она
интонасийа иля баьлантышдыр. Бу форма биринсидян дя
гядитдир; Ö÷ ýóíÿ ààðñàñóí, Аèèàù ñààèíäèðñóí ñèçè! (62)
– Цч эңня вартатыш (цч эңн олматыш) Аллац сизи
севиндирсин.

в) Вудаг сцмля баш сцмляйя **гачан** баьлайысы сюзц иля
баьлантыш, будаг сцмлянин хябяриндя **-са, -ся** шыкилчиси
ишлянтишдыр; Æàéúíáüð òàíúí àèààíúíà **äà÷àí** èñÿñÿ,
ààðúð - ýÿèöðäè (110).

ç) Вудаг сцмля баш сцмляйя **ол вягт кит** баьлайысы
сюзц иля баьлантышдыр. Бу сцр сцтлялярдя баьлайысы
сюзцн йанында **кит** ядатынын ишлянтяси иля йанашы,
сцтлянин хябяриндя **-са, -ся** шыкилчиси дя олур: Ìÿðÿ
Æüèáàø, **ïè àÿät èèm** Ö÷, Áíç ïã èúüíàã ïèñà, **ïè àÿät**
Æàçàí ààèí éáÿñà ääÿðäè (123).

д) Вудаг сцмля баш сцмляйя **неся кит** баьлайысы
сюзц иля баьлантышдыр: **Íáçÿ èèm** áó äøèè ÿððäöñ, øóíààí
áÿðö ÿäèèm - óçóm äÿðÿ áèèmÿí (44).

Èãð áóóää cöìëÿñè. Йер будаг сцтляси тцасир
дилитиздя дя о гядяр фяал ишлянтяйян будаг сцмля

нювляриндяндир. Будаг сцмлянин бу нювцнцн аналитик типн Азярбайсан дилиндя тцшашидя едилмир¹. «Будаг сцмля + баш сцмля» гурулуш типн, йяни баълайысы сюзля баш сцмляйя баъланан типн дилитиз ццн сясиййявидир. *Îdû (iÿ) éâðäÿ äöðñÿ, âiââ ÿÿðäÿè äèèÿðäè* (57); *ÿÿ éâðäÿ âièð - äâðóøüð, tîç ââðñà âÿ ÿÿ éâðäÿ äâðüà-âóçüóí îéiâðñà, âiââ èñtÿéÿèöm* (91); **Ol (йеря)** эялди ки, йабы басылмышды (74) вэ с.

Sonuncu cömlə bəzən йер будаг сцмлясинин **ки** баълайыгылы аналитик типн *kimi qiymətləndirilir*². Дастанын 1988 - ъи ил чапында олмаса да, М. Ерэинин вя Щ. Араслынын чапларында «йеря» сюзц вардыр. Bizsə, бу ъыр ъцмлялярип тьяин будаг ъцмляли табели мцяряккяб ъцмлялэгэ *aid edilməsi daha doğru olardı*.

Nÿäÿä áóâââ cöiëÿñè. Müasir Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləsinin analitik tipi geniş yayılmışdır – budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona əksərən **ki** və **çünki** bağlayıcıları ilə bağlanır. Dastanın dilində də baş cümləyə intonasiya ilə bağlanan analitik səbəb budaq cümlələrinə rast gəlmək mümkündür; *Baş yarağın eylən, üzərinüzə yağı gəlür* (106); *Varmaruz, kökümüz kəsər, həpümüz qırar!* (113).

Dastanın dilində səbəb budaq cümləsinin **ki** bağlayıcıly analitik tipi də diqqəti cəlb edir: *Îüóè, âiâiâ-âi éâüü äâéèðÿÿð éè, áèç âièâðä éetñÿâöç, ðèäöðÿðèç, âièâð áèçÿ éâñÿ, ðèäöðÿð* (70). Bu cür səbəb budaq cümlələri sonrakı dövr

¹ Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: «Maarif» nəşriyyatı, 1974, s. 270.

² Abdullayev Ə. Z. «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: ADU nəşri, 1973, №2, s. 61-70.

Azərbaycan abidələrinin dilində daha geniş işləkliyə malik olmuşdur¹.

Dastanın dilində bu tip cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə **çün** bağlayıcı sözü ilə də bağlanmışdır: **xōi** *ñyi* *Āàçàìà äöomÿi iëäüi, áèç äy äöomÿièç* (124). **Çün** bağlayıcı sözü sonralar **ki** ədatı ilə birləşərək **çünki** bağlayıcısını əmələ gətirmiş, baş və budaq cümlənin arasına keçərək «baş cümlə + budaq cümlə» tipinin inkişafına səbəb olmuşdur.

İyāñyā áóäãä cöiëÿñè. Abidədə məqsəd budaq cümləsinin baş cümləyə həm intonasiya, həm də bağlayıcı ilə bağlanan növlərinə təsadüf edilir: *Īúóë, ñyi äüç èñtÿmÿçtèøñyi, áèð cüëañüi ääüäüð èñtÿéèðtèøñyi, áíóí äðäãñüiää éðéÿñyi* - *è÷ÿñyi, xoş keçəşən* (85); Анд ич **кит**, бизим елцтизя йавылыыа эялтяйясян (117); *Ēmäè, mÿðÿ äÿëè, ÿÿëäèm êè, ñyièi cäiüi äèäm* (80) və s.

Öÿðt áóäãä cöiëÿñè. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin «budaq cümlə + baş cümlə» quruluş tipi dastanın dilində son dərəcə zəngindir və bu cəhətdən onu tamamlıq və qarşılaşdırma budaq cümlələri ilə müqayisə etmək olar; məs.: *ÿÿëiÿç iëñäi, Áäéáècäi äüçü Áäiü÷è÷ÿÿè äëäüðäüi, äÿëëö áèëÿëè* (59)

Dastanın dilində işlənmiş şərt budaq cümlələrini bağlayıcı vasitələrə görə dörd qrupa ayırmaq olar:

Asintetik şərt budaq cümlələri. Şərt budaq cümləsinin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanmışdır; *Qarşuna ala qaz gəldi, şahinin atmazmısan?* (89) və s.

Sintetik şərt budaq cümlələri. Şərt budaq cümləsinin bu növü *-sa, -sə* şəkilçisinin köməyi ilə baş cümləyə bağlanmışdır. Sintetik şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dastanın dilində böyük üstünlük təşkil edir; məs.: *Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən* (55); *Məni basarsan, anı dəxi basırsan* (55) və s.

¹ Гаджиева Н. З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении), Москва: Из - во Академии Наук СССР, 1963, s. 203.

Analitik şərt budaq cümlələri. Şərt dudaq cümləsinin bu növü baş cümləyə, əsasən, *əgər* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır; məs.: *Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadan genə mən sana gəlürəm* (44).

Aíàèèòèè - ñèíàtèè øýðí áóääã cöiëyëýðè. Şərt budaq cümləsinin bu növündə həm bağlayıcı sözdən, həm də *-sa, -sə* şəkilçisindən istifadə edilmişdir: *Əgər sənin oğlın olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi* (54) və s.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin inversiyası halları da mövcuddur. Bu cəhət, təbii ki, fikrin aktualaşdırılması ilə bağlıdır, yəni budaq cümlədəki fikir aktualaşdırıldığından baş cümlədən sonra işlədilmişdir: *Éàðúí àèèàíýt ýóíèíäý myíèm yëöm Ààçàí òàíúí éàääñúüà ìèñóí, myíèm äàíúüm Áðóçà àíàðñà* (125).

Äàðøüèàèüüðíà áóääã cöiëyñè. Dastanın dilində rast gəldiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, müasir dilimizdə olduğu kimi, «Kitabi - Dədə Qorqud» boylarının yarandığı dövrdə də qarşılaşdırma budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanması üçün bağlayıcı sözlərdən, ədatlardan və *-sa, -sə* şəkilçisindən istifadə edilmişdir: *Ammà üüèàíú íý äýäýð ýþröðäèèyðñý, íóðmàäü, ýàðö àñèàí éàtàüüüà äàðäü* (98); *Ñýíäýí éáyðyè ääèèð àéçý üüèè äàðmýç, Äàðñý äýðè ñýíèí éàðèí tótà àèèmýç* (76); *Áààáí ñàíà äüèäüñà, ñýí àààáà äüémäüüè* (40) və s.

Nəticə áóääã cöiëyñè. Dastan boylarının dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də kifayət qədər işlənmişdir. Müasir dildə olduğu kimi, birtiplidir və budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək, baş cümlədəki məsələ ilə bağlı nəticəni üzə çıxarır. Budaq cümlə baş cümləyə müxtəlif sual əvəzlilikləri ilə bağlanmışdır: *Ííèáóí, áþèéý áóíàèèüü?* (57); *Áýíèm ñó÷óm íý íèäü èèm, äàðà ítàüà àííáóðäü?* (123) və s.

Äàðøüüä tèíèè tàááèè möðýkkýá cöiëyëýð. Bu bölmədə dastanın dilində işlənmiş qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş tipləri araşdırılmışdır. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin içərisində baş cümləsi sadə quruluşlu, budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan sintaktik

konstruksiyalar üstünlük təşkil edir; məs.: *Áàãäü – ýþðäè, áó ìtäü Áàíü-è-ýý ìtäüüémûø èè, Ááéðýýéí ááøèèéýðtmý îèøàíèüñü, àäàðèõñüéäü* (54). Bu misalda *Áàãäü - ýþðäè* baş cümlə, qalan hissə tamamlıq budaq cümləsidir. Tamamlıq budaq cümləsinin özü də təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox budaq cümlələrin hesabına mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrə çevrilmişdir. Hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr nisbətən zəif inkişaf etmiş və ya az qeydə alınmışdır.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1.«Kitabi - Dədə Qorqud» kimi misilsiz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsinin mürəkkəb cümlə sintaksisi yönündən araşdırılması dilimizin qədim tarixi kökləri, sintaktik potensialı, intellektual - kommunikativ gücü və zəngin ifadə vasitələri haqqında obyektiv fikir yürütməyə imkan verir.

2.«Kitabi - Dədə Qorqud»un yarandığı və yazıya köçürüldüyü dövrlərdən bu yana keçən müddət ərzində mürəkkəb cümlə sintaksisi elə bir ciddi təbəddülata uğramamış, yalnız səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir.

3. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşu göstərir ki, dilimizin sintaktik quruluşunun tam formalaşmış şəkildə təzahürü ən azı birinci minilliyin ortalarına aiddir. Dastanın dilinin sintaktik quruluşu normalaşmış, səlis bir ədəbi dil nümunəsidir. Üz köçürmələr prosesində onun sintaksisinə elə bir ciddi müdaxilə olmamışdır.

4. Tabesiz mürəkkəb cümlənin müasir dilimizdəki bütün məna əlaqələri «Kitabi -Dədə Qorqud»un dilində tam formalaşmış şəkildə mövcuddur. Yalnız hazırkı dövrdə işlədilən qarşılaşdırma, bölüşdürmə, birləşdirmə bağlayıcıları çox məhduddur, komponentləri əlaqələndirən əsas vasitə intonasıyadır.

5. Dastanın dilində tabeli mürəkkəb cümlənin bütün müasir quruluş tiplərinə təsadüf etmək mümkündür. Lakin onlar inkişaf səviyyəsi, bağlayıcı vasitələrin zənginliyi baxımından müasir dildən fərqlənir. Burada bir neçə mühüm cəhət vardır:

a) analitik tipdə intonasiya ilə yanaşı, *kim* və *ki* bağlayıcıları fəaldır;

b) baş və budaq cümlələrdə qəlib söz və korrelyatdan az istifadə olunur, lakin faktlar onların sistem şəkildə mövcud olduğunu təsdiq edir.

c) qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə zəngin olduğu halda, hələ qoşulma budaq cümlələri inkişaf etməmişdir.

6. Dastanın dilində qarışıq tipli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin müasir əsas tipləri mövcuddur. Lakin hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu olanlara nisbətən, komponentlərdən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar üstünlük təşkil edir.

Bütün bunlar göstərir ki, ümumxalq Azərbaycan dili «Kitabi - Dədə Qorqud»un yazıya alınma dövründən çox - çox əvvəllər formalaşmışdır. Müasir dilimizdə işlənən mürəkkəb cümlənin bütün əsas struktur modellərinin dastanın dilində olması da bu fikri tam təsdiq edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud"un sintaksisində mürəkkəb cümlənin tədqiqi məsələləri // Tədqiqilər-3, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2004, s.66-71.

2. Ə. M. Dəmirçizadə və "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində mürəkkəb cümlə məsələsi // Dilçilik məsələləri-1(2), Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s.3-7.

3. "Kitabi - Dədə Qorqud"un dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr // Dilçilik məsələləri-3(4), Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s.160-164.

4. "Kitabi - Dədə Qorqud"un dilində mürəkkəb cümlənin tədqiqi tarixindən // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2006, № 4, s.197-201.

5. Средства связи в сложноподчиненном предложении в языке эпоса «Китаби-Деде Горгуд» // Современные гуманитарные исследования. Москва, Издательство «Спутник», 2008, № 6(25), с.157-160

6. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində mürəkkəb cümlə // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Doktorantların və gənc

tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları, Bakı:
“Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2011, s.103-105

СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЯЗЫКЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

М.Г. Велиева
Резюме

Эпос «Китаби-Деде Горгуд» считается памятником периода возникновения и первоначального развития азербайджанского устного литературного языка. Поэтому всестороннее исследование языка эпоса дает представление о состоянии азербайджанского литературного языка минимум тысячелетней давности. Синтаксис сложного предложения является одним из важных показателей грамматического строя языка. В диссертации впервые подвергается монографическому исследованию проблема сложного предложения в языке «Китаби-Деде Горгуд», проводятся сравнения с современным состоянием синтаксического строя азербайджанского языка.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении рассмотрено состояние изучения проблемы сложного предложения в дастанах «Китаби-Деде Горгуд», проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых, посвященных структурным и смысловым особенностям сложного предложения, обобщены различные точки зрения на исследуемую проблему. Сформулированы цели, объект, научная новизна, практическая значимость исследования.

В первой главе «Структурные особенности сложносочиненного предложения» (ССП) в языке «Китаби-Деде Горгуд» рассматриваются союзные средства, участвующие в образовании ССП, выявляются отличительные особенности ССП смешанного типа. Эти типы квалифицированы как факты, свидетельствующие о древности и богатстве азербайджанского языка между компонентами ССП.

Во второй главе «Структурно-схематические особенности сложноподчиненного предложения» в языке «Китаби-Деде Горгуд» дается системное описание средств связи между главной и придаточной частями сложноподчиненного предложения (СПП), выявляется историческое наличие в азербайджанском языке таких средств связи, как интонация, союз, союзные слова и суффиксы.

В этой главе также определена роль местоимений в главном предложении, исследована степень развития ССП в период создания эпоса.

Теоретические положения диссертации обоснованы многочисленными и убедительными примерами из эпоса «Китаби-Деде Горгуд».

В заключении подводятся итоги исследования, сформулируются и обобщаются основные положения диссертации.

**STRUCTURAL MODELS OF THE COMPOUND SENTENCE
IN THE LANGUAGE OF THE BOOK
“KITABI DEDE GORGUD”**

**M.H. Valieva
Resume**

The book “Kitabi Dede Gorgud” is considered to be monumental to the period of initial development of early Azerbaijan’s spoken literary language. Thus, detailed research of the language of the book gives an idea of what Azerbaijanian literary language was like at least thousand years ago.

The syntax of the compound language is one of the most important indicators of the grammar structure of any language.

In the dissertation the idea of the compound sentence in “DG” is exposed to a detailed study for the first time and the language of the book is compared with the modern syntax of the Azerbaijanian language.

The dissertation consists of introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The introduction tells about the initial studying of the compound sentence in “DG”. The works of home and foreign scientists are analyzed according to the meanings of the compound sentence and summarized opinions on the studied problem.

The introduction also includes the purpose, scientific novelty and practical significance of the research.

The first chapter titled “Structural peculiarities of the compound sentence in the language of DG” considers the conjunctions used in the formation of the compound sentence and formulation of special features of these sentences.

This chapter highlights the query about the structural kinds of mixed compound sentence. These facts testify to long history and richness of the Azerbaijanian language and classify meaningful ties between the components of the compound sentences.

The second chapter titled “Structural semantic peculiarities of the complex sentence in the language of “Kitabi dede Gorgud” describes the connection between main and subordinate clauses of the complex sentence and shows that such connectors as intonation, conjunctions and suffixes have historically existed in the Azerbaijanian language.

The chapter also defines the role of pronouns in the main clause and development process of the complex sentences during the period of the creation of this great book.

Theoretical parts of the dissertation are based on numerous and convincing examples from “KDG”. Last chapter summarizes the research and explicates the main parts of the dissertation as a series of conclusions.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. НАСИМИ**

На правах рукописи

ВЕЛИЕВА МЕХРИБАН ГИДЯТ ГЫЗЫ

**СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ СЛОЖНОГО
ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЯЗЫКЕ
«КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ - 2011